

१६ आयुर्वेद तथा बैकल्पिक चिकित्सा

पृष्ठभूमि

आयुर्वेद प्रणालीमा उपचारको दृष्टिकोण समग्र र व्यक्तिगत छ जसमा रोकथाम, उपचारात्मक, शमन, पुनः प्राप्ति र पुनर्स्थापना पक्षहरू छन्। आयुर्वेदका प्रमुख उद्देश्यहरू स्वास्थ्यको संरक्षण र प्रवर्द्धन, रोगको रोकथाम र रोगको उपचार हो। रोगको उपचारमा पञ्चकर्म प्रक्रिया, औषधि, उपयुक्त आहार, गतिविधि र सन्तुलन पुनर्स्थापना गर्न र रोकथामको लागि शरीरको संयन्त्रलाई बलियो बनाउनको लागि प्रयोग गरी शरीरको म्याट्रिक्स वा यसको कुनै पनि घटकको असन्तुलनका लागि जिम्मेवार कारक तत्वहरूलाई बेवास्ता गर्नु समावेश छ। रोगको पुनरावृत्तिलाई कम गर्नुहोस्। सामान्यतया उपचार उपायहरूमा औषधि, विशिष्ट आहार र निर्धारित गतिविधिको दिनचर्याको प्रयोग समावेश हुन्छ। यी तीन उपायहरू दुई तरिकामा प्रयोग गरिन्छ। उपचारको एक दृष्टिकोणमा तीन उपायहरूले रोगको ईटियोलॉजिकल कारकहरू र रोगका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूलाई प्रतिरोध गरेर रोगको विरोध गर्दछ। दोस्रो दृष्टिकोणमा औषधि, आहार र गतिविधिको एउटै तीन उपायहरू रोग प्रक्रियाको etiological कारक र अभिव्यक्तिहरू जस्तै प्रभावहरू प्रयोग गर्न लक्षित छन्। यी दुई प्रकारका चिकित्सीय दृष्टिकोणहरू क्रमशः विप्रिता र विप्रितार्थकारी चिकित्सा भनिन्छ।

उपचारको सफल प्रशासनको लागि चार चीजहरू आवश्यक छ। यी हुन् चिकित्सक, औषधि, नर्सिङ कर्मचारी र बिरामी । आयुर्वेद एक पुरातन चिकित्सा प्रणाली हो र गहिरो जरा भएको नेपालको स्वदेशी हो। आयुर्वेद चिकित्साको स्रोत औषधीय जडिबुटी, खनिज र पशुजन्य उत्पादनहरू हुन्। प्रणालीले मानिसहरूको प्रवर्द्धन, निवारक, उपचारात्मक र पुनर्स्थापना स्वास्थ्यका साथ सरल र उपचारात्मक उपायहरू मार्फत काम गर्दछ।

गण्डकी प्रदेश आयुर्वेद स्वास्थ्य सेवा

गण्डकी प्रदेशमा दुई आयुर्वेद औषधालय (जिल्ला स्तर), ९ जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र र ५५ आयुर्वेद औषधालय छन् । साथै ३२ नागरिक आरोग्य सेवा केन्द्र सञ्चालनमा छन्।

तालिका नं. १ गण्डकी प्रदेशमा आयुर्वेद स्वास्थ्य सेवा

जिल्ला	जिल्ला स्तरिय कार्यालय (औषधालय, स्वास्थ्य केन्द्र)	आयुर्वेद औषधालय	नागरिक आरोग्य सेवा केन्द्र
गोरखा	१	६	४
मनाङ्ग	१	१	४
मुस्ताङ्ग	१	२	३
म्याग्दी	१	२	३
कास्की	१	५	३
लमजुङ्ग	१	७	२
तनहुँ	१	११	४
नवलपरासी ब.सु.पू.	१	५	२
स्याङ्गजा	१	७	३
पर्वत	१	४	३
बाग्लुङ्ग	१	५	२
जम्मा	११	५५	३३

नोट: भेडावारी प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, माछापुच्छ्रे गाउँपालिका र थुम्सिकोट प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र मादी गाउँपालिका कास्कीमा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा एकिकृत सेवा अन्तर्गत आयुर्वेद सेवा सञ्चालनमा रहेका छन्।

सञ्चालित प्रमुख गतिविधिहरू

प्रदेश स्तर

- आयुर्वेद र योग ज्ञानमा आईईसी सामग्रीको प्रकाशन
- विशेष स्वास्थ्य शिविर (आयुर्वेद र योग)
- संगठन व्यवस्थापन, पूर्वकर्म र पञ्चकर्म प्रशिक्षण
- भेडावारी PHC मा आयुर्वेद जीवन शैली कोचिड र पंचकर्म कार्यक्रम
- आयुर्वेद औषधिको खरिद र आपूर्ति
- प्रान्तीय हर्बल उत्पादन र प्रशोधन केन्द्रको सम्भाव्यता अध्ययन
- आयुर्वेद चिकित्सक, कविराज र वैद्यका लागि तालिम सामग्रीहरू (योग, पञ्चकर्म, क्षरसूत्र र एक्युपञ्चर प्रशिक्षणको सहजकर्ता गाइड, सन्दर्भ पुस्तक र सहभागी पुस्तिकाहरू)।

जिल्ला स्तर

- ओपीडी सेवा
- ज्येष्ठ नागरिक कार्यक्रम (अश्वगन्धा चूर्ण र दशमूल तेलको वितरण)
- स्तनपायी आमाहरूका लागि दुग्धवर्धक औषधी वितरण कार्यक्रम (शतावरी पाउडर वितरण)

- पूर्वकर्म र पञ्चकर्म कार्यक्रम
- स्वस्थ जीवनका लागि जीवन शैली परिवर्तन तथा योग कार्यक्रम
- विद्यालय आयुर्वेद तथा योग शिक्षा कार्यक्रम
- परमपरागत स्वास्थ्यकर्मी एवं स्थानीयरूका लागि स्थानीय रूपमा उपलब्ध औषधीजन्य जडिबुटि परिचयात्मक कार्यक्रम
- निःशुल्क आयुर्वेद स्वास्थ्य शिविरहरू सन्चालन
- एनोरेक्टल रोगहरूका लागि शल्य चिकित्सा (क्षारसुत्र)
- एक्यूपंकचर सेवा

उपलब्धिहरू

- अनलाइन/भौतिक रूपमा योगाभ्यास तथा स्वस्थ जीवनशैली परामर्श सेवा, फोन मार्फत मनोसामाजिक परामर्श सेवा
- स्तनपायी आमा/जेष्ठ नागरिक/योग/घर तथा भान्साका जडीबुटिहरूको पोस्टर प्रकाशन, पंचकर्म/ अग्निकर्म/ बिद्धकर्म/ मर्मचिकित्सा/ उपचारात्मक योगका सेवाहरूमा विस्तार
- फिजियोथेरापीको सामान खरिद
- स्थानिय निकाय र गैर सरकारी संस्थाहरूसँगको समन्वय गरिएको
- जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र नवलपरासीमा व्यवस्थापन समिति मार्फत स्थानिय निकायको सहकार्यमा भिडियो एक्सरे सेवा सन्चालन गरिएको।

नविनतम प्रयासहरू

- नियमित योग संचालन गरिएको
- स्थानीय जडीबुटी संकलन गरी औषधि निर्माणको प्रयास भइरहेको (कास्कि र बागलुङ)
- नदी सरसफाई गरिएको
- स्तनपायी आमा/जेष्ठ नागरिक/योग/घर तथा भान्साका जडीबुटिहरूको पोस्टर प्रकाशन
- स्थानीय पालिकाको समन्वयमा प्रत्येक नागरिकको healthy life assessment अभियान संचालन, “मेरो स्वास्थ्य मेरो जिम्मेवारी” भन्ने नाराको कार्यन्वयन भएको
- स्थानीय निकाय को समन्वय जडिबुटी नर्सरी को लागि टनेल निर्माण गरिएको

समस्या, चुनौती तथा समाधानका उपयहरू

तालिका नं. २ समस्या, चुनौति तथा समाधानका उपयाहरू

आ.व २०७८/७९				आ.व २०७९/८०			
क्र.स.	समस्या तथा चुनौती	समाधान उपाय	जिम्मेवारी	कार्यान्वयनको अवस्था	समस्या तथा चुनौती	समाधान उपाय	जिम्मेवारी
१	जिल्ला सदरमुकाम भन्दा बाहिरका दुर्गम स्थानहरूमा कार्यक्रम संचालन गर्न तथा अनुगमन, निरिक्षणमा कठिनाई हुनु	जिल्ला स्तरीय आयुर्वेद स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई सामान ढुवानी लगायतका प्रयोजनको लागि पिकअपको व्यवस्था हुनुपर्ने	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	हालमा पनि बजेटको ब्यवस्थापन नभएको	बजेटको अभाव	कार्यालयसंग समन्वय गरि सामग्री ढुवानीको व्यवस्था मिलाउने	जिल्ला अस्पताल र स्वास्थ्य कार्यालय
२	रोगको किशिम, अवस्था र सेवाग्राहीको आवश्यकता	हाल अत्यावश्यक सुचिमा रहेका २३ प्रकारका आयुर्वेद औषधिको संख्यालाई बढाउनुपर्ने	आयुर्वेद बिभाग, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, संघिय सरकार	हाल सम्म नभएको आयुर्वेद तर्फ बिमा लागु गर्ने गरि अगाडी बढेको	संघिय स्वास्थ्य मन्त्रालयमा पहल गर्दा समेत चासो नहुनु	स्वास्थ्य मन्त्रालय संग समन्वय गर्ने, प्रदेश सरकारले समेत निर्णय गरि कार्यन्वयन गर्न सकिने	संघिय एवं प्रादेशिक स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
३	दीर्घरोगी उपचार र विशेषज्ञ सेवा प्रदानमा कठिनाई हुनु	आवश्यक जनशक्ति व्यवस्था सहितको अन्तरंग सेवा संचालनका लागि जिल्ला स्तरीय आयुर्वेद संस्थाहरूको स्तारनोती गर्नुपर्ने	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	प्रदेश सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा परेको बजेटको व्यवस्थाको लागि पहल भइरहेको	पूर्वाधार स्तरोन्नति गर्न एवं नयाँ दरबन्दीको लागि बजेट अभाव	आ.व.२०७९/८० को नीति तथा कार्यक्रम कार्यन्वयन गर्ने अर्थ मन्त्रालय संग समन्वय गर्ने	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय

आ.व २०७८/७९				आ.व २०७९/८०			
क्र.स.	समस्या तथा चुनौती	समाधान उपाय	जिम्मेवारी	कार्यान्वयनको अवस्था	समस्या तथा चुनौती	समाधान उपाय	जिम्मेवारी
४	नागरिक आरोग्य सेवा केन्द्र तथा एकिकृत स्वास्थ्य सेवा केन्द्रको निरन्तरता हुनुपर्ने	सेवा संचालनको सुनिश्चितता हुनुपर्ने	आयुर्वेद विभाग, संघिय सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	विगतका केन्द्रको निरन्तरता भएको थप केन्द्र स्थापना नभएको	तलब भत्तामा मात्र धेरै बजेट खर्च हुँदा अभियान संचालनार्थ व्यवस्थापनमा असहज	कार्यक्रम/ अभियान संचालनार्थ बजेट वृद्धि गरिनुपर्ने	आयुर्वेद तथा वैकल्पिक चिकित्सा विभाग एवं प्रदेश स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय

यस आ.व २०७९/८० मा थप

क्रस	समस्या तथा चुनौती	समाधान उपाय	जिम्मेवारी
१	स्थान अभावका साथै थप संरचना निर्माणको लागि बजेट नभएको	समानीकरण बजेट मार्फत अत्यावश्यक आयुर्वेद संस्थाहरूलाई बजेटको व्यवस्थापन गरिएको	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
२	जनशक्ति अभाव - दरवन्दी तेरिज मै कम भएको	संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहसंग समन्वय गरि करारमा कर्मचारी भर्ना गर्ने ONM का लागि आयुर्वेद विभाग संग समन्वय गर्ने	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र स्वास्थ्य निर्देशनालय
३	स्वास्थ्य प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम संचालनार्थ दुर्गम स्थानमा यातायात, औषधि ढुवानी लगायतमा चुनौती रहेको	जनशक्ति थप गरि कार्यक्रम र अस्पताल (स्वास्थ्य केन्द्र) सेवा निरन्तरता प्रदान गर्ने पिक अपको व्यवस्था गर्ने	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र स्वास्थ्य निर्देशनालय
४	AHMIS मा सबै संस्था र सेवालाई समेट्न नसकिनु	स्थानीय आयुर्वेद केन्द्रलाई पनि AHMIS को तालिम प्रदान गरि अनिवार्य रूपमा Online Entry गर्ने व्यवस्था मिलाउने	आयुर्वेद विभाग, स्वास्थ्य निर्देशनालय

क्रस	समस्या तथा चुनौती	समाधान उपाय	जिम्मेवारी
		जिल्ला आयुर्बेद औषधालय/केन्द्रले स्थानीय आयुर्बेद केन्द्रको अनुगमन गर्ने	
६	बिद्युतको वैकल्पिक व्यवस्था नहुनु	बजेटको ब्यबस्थापन गरि सोलार वा जेनेरेटरको ब्यबस्था गर्ने	स्वास्थ्य तथा जनसख्या मन्त्रालय
७	आवश्यक तालिमको व्यवस्था नहुनु	तालिमको कार्य योजना तयार गरि स्वास्थ्य निर्देशनालय र तालिम केन्द्र संग समन्वय गर्ने	स्वास्थ्य निर्देशनालय र तालिम केन्द्र